

Transhumans i Hellas – Ett förhistoriskt ekosystem blir världsarv

På det arkeologiska museet i Heraklion finns en samling terrakottafigurer som föreställer de mest oansenliga varelser man kan tänka sig. Bland alla utsökta konstverk som den minoiska kulturen frambringat, finns utställda figurer som i övernaturlig skala avbildar dyngbaggen (*Copris*). De har hittats i religiösa kontexter som kan kopplas till den pastorala världen och är nästan uteslutande funna i helgedomar på bergstoppar, platser som besöktes av migrerande herdor under de långa perioder då fåren hölls på sommarbete i bergen.

Skalbaggsfigurerna kan inte jämföras med de kretensiska skarabéerna, inspirerade av dylika egyptiska amuletter, men det gemensamma draget som förenar de bägge symboliska avbilderna bottenar i den förundran människor måste ha upplevt då de observerade insektens beteende. Av djurspillning rullar dyngbaggen en boll som i egyptisk mytologi förknippades med den tidiga morgonsolens gud, Chepri.

I de tidiga jordbrukande kulturerna på Kreta fascinerades man av det lilla djurets livscykel i ett slutet ekosystem, av dyngbollen som blir hem och föda för äggen när de kläcks. Dyngbaggen står här som symbol för ett kretsloppstänkande som känns förvånande aktuellt och har stor relevans i dagens debatt kring hållbarhet. Det är de kretensiska herdarnas världsbild som manifesteras på detta vis. Dyngbaggen lever på fårens avföring, sambandet mellan mängden av insekter och mängden välnärda djur är tydlig. Till skillnad från skadeinsekter var dyngbaggen en välkommen gäst, ett tecken på ett rikt år, ju mer insekter, ju mer dynga, ju mer djur. Men varför tillverkade man och placerade dessa anspråkslösa figurer i helgedomar? Hur tänkte man kring detta? Vanligen tolkas fynden som offergåvor till gudarna, nedlagda av herdarna som är satta att sköta djuren, som en bön om välgång för flocken. Djurskötarna hade ansvar för stora flockar av får som administrerades centralt av de minoiska palatsen. Det var ett riskfyllt arbete och när huskurer inte räckte till, fick man förlita sig på gudomligt beskydd. Efterhand växte det fram en hel kader av gudar som hade till uppgift att beskydda herdelivet; Apollon, Hermes, Pan och Herakles var alla knutna till den pastorala världen.

Dessa enkla offergåvor är ett av de tidigaste vittnesbörden om transhumans, den specialiserade form av djurhållning som varit en viktig ekonomisk sektor i hela medelhavsområdet under flera tusen år. Med införandet av de första tamdjuren, får och getter (c. 7000 år f.Kr.), lärde sig folk att anpassa sig till deras biologiska rytm och följa deras livsmönster. Djuren sökte sig till det friska betet och människorna följde efter. Så uppstod nomadkulturer och en mängd andra liknande system av rörlig betesdrift i symbios med geografi och klimat. I medelhavsländerna reglerades den av de ypperliga förutsättningar som de höga kustnära bergen utgjorde. Under den brännheta och torra sommaren kunde man föra upp djuren till svalka och friskt bete, till källsprång och bäckar.

De minoiska och mykenska palatskulturerna är exempel på Europas tidigaste centralt administrerade transhumanssystem. På grund av ullens värde utvecklades den till stordrift med avancerade metoder och administration som genom en lycklig slump bevarats på brända Linear B-

tavlor. Från palatsarkiven i Knossos och Pylos står det klart att dessa centralorter hade politisk kontroll över ansenliga territorier. Staterna hade ett direkt intresse i ekonomierna och garanterade därför skydd och säkerhet för hjordarna och deras väktare. Hos Homeros läser vi att stora hjordar av djur var rikedom och status för de mykenska härskarna. Regional specialisering förekom, Pylos nämns som fåravelns hemort och Argos benämns som hästuppfödande. Pylos starka ekonomiska intresse i fårhållning stämmer väl med de fynd av Linear B-tavlor som gjorts under de arkeologiska utgrävningarna i palatset.

Vi får veta att friarna i Odysseus' frånvaro i princip hade belägrat hans hem i väntan på att Penelope skulle bestämma sig för vem hon skulle ta till make. Varje dag slaktades mängder av djur för friarnas överdådiga måltider. En sådan mängd av frigående boskap kunde knappast få tillräckligt med bete på Ithaka, där Odysseus hade sitt kungapalats. Ithaka, en liten karg och bergig ö, hade inte tillräckligt med betesmarker för att föda palatsets djurbestand utan man hade sina stora hjordar av får och nötboskap på fastlandet i höglänta områden där det fanns riklig tillgång på bete under de heta sommarmånaderna, på mark som ingick i palatsets domäner. Herdeförmännen hade hög status, de var kungens förtrogna och åt, tillsammans med andra män ur aristokratin, vid hans bord; de har viktiga roller i berättelsen om Odysseus återkomst.

Under en tidsrymd på flera tusen år utvecklades en herdekultur som bevarats fram till modern tid och som format ett kulturarv av sagor, myter och bilder med stor betydelse för västvärldens andliga utveckling. Det klassiska Greklands stadsstater förvaltade ett kulturellt kapital med rötter i bronsåldern. Den pastoral värld blev mönsterbildande i antik konst och litteratur och livet i Arkadien en drömbild för en lyckligare tillvaro, en utopi. Kultplatserna Delfi och Olympia uppstod som knutpunkter där valleder korsades; de utgjorde den antika världens mest betydande kulturella mötesplatser med räckvidd långt utanför de grekiska kärnområdena. Transhumansen pågick i obruten tradition under historiens gång men omfattningen och organisationsformerna varierade. Systemet var elastiskt och anpassades till rådande politiska förhållanden. Under arkaisk och klassisk tid hade de regionalt organiserade systemen ersatts av lokala former. Först när Grekland hamnat under romerskt styre möter vi en statlig kontrollerad stordrift liknande den från bronsåldern.

I den romerske aristokraten Varros *Samtal om lantbruket*,¹ har en grupp framstående boskapsägare i Epirus samlats för att diskutera jordbruk och djurhållning; kanske befinner de sig på den stormrike Atticus gods kring Butrint? Området var sedan äldsta tid, förmodligen redan vid införandet av domesticerade betesdjur österifrån, en plats där man fann ypperliga förutsättningar för djurhållning i större skala. Pindosbergen med toppar på 2500 m var ett idealiskt sommarviste för betesdjuren. Stora skogar och rika vattendrag var en resurs inom den storskaliga djurhållningen. Tamdjur kunde här gå fritt under sommar, höst och vår. Bete, vatten och svalkande skugga skapade en perfekt miljö. När hösten var i annalkande begav man sig ner till kustslätterna, till vinterbetet. Vid

¹ Översatt till svenska av Sten Hedberg och utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien 2015.

kusten utvanns det viktiga saltet, oundgängligt i all form av boskapsskötsel och i framställningen av råvaror, som ost och kött, och flera andra produkter. I kustbandet kring städerna Lefkas och Preveza bildades laguner som lämpade sig väl till utvinning av havssalt. De en gång så viktiga saltverken är idag nedlagda och utgör ett öde men intressant industrilandskap som bör tas omhand. Under flera tusen års nyttjande har saltverken utvecklats till en egen biotop med en unik fauna.

Under den bysantinska eran var djurhållning en viktig gren av lantbruket. De bevarade texterna, *Nomos Georgikos* och *Geoponika*, tar upp lagstiftning och administration som vittnar om näringens stora betydelse. Den påföljande ottomanska perioden innebar nya landinnehav; bönderna trängdes bort från det bördiga slättlandet och tog sin tillflykt till bergen. Ett välorganiserat seminomadiskt djurhållningssystem utvecklades av olika etniska grupperingar som levde i klansamhällen bestående av familjegrupper som tillsammans bildade rörliga byar. Hela byn flyttade mellan sommarviste och vinterbete i en årlig cykel liknande den samiska renskötkulturen. Fördelning av betesmark och andra legala transaktioner sköttes på lokal nivå. Av dessa etniska grupperingar har några, vlacherna och sarakatsanerna, lyckats behålla sin nomadiska livsstil långt in på 1900-talet. Två av sarakatsanernas viktigaste transhumansleder i Epirus är väl dokumenterade och man kan följa deras rutter från ett kallt och avverkat kustlandskap till inlandets skogar, floder och höga berg.

Under juni månad 2019 reste jag utmed den led som går från Preveza till Zagoria i Epirus. Det är påfallande tomt på betesdjur i landskapet, inga vandringar görs nuförtiden. De djur som förflyttas, transporteras med lastbil från kust till inland och i juni befinner sig fåren redan på sommarbete i utmarkerna. Ur ett landskapsvårdande perspektiv är det problematiskt med denna form av förflyttning som inte tar de mellanliggande zonerna i anspråk; de negativa konsekvenserna är märkbara. De traditionella förflyttningarna rörde sig över stora områden, de betande djuren gödslade marken och spred med sin avföring frön till växter som berikade den biologiska mångfalden. Allt detta är nu borta, forna betesmarker invaderas av en enformig buskvegetation och marken förlorar värdefull flora och fauna. Risken för bränder har ökat katastrofalt i medelhavsländerna, de är nu vardag under sommarmånaderna. Forskarna har länge påtalat sambandet mellan igenväxande betesmarker och brandfaran, först nu börjar deras röster höras i den massmediala kör som hittills varit upptagen med att basunera ut betesdjurens skadliga inverkan på miljö och klimat. För att minska faran för bränder skulle man kunna sätta ut betesdjur i igenväxande områden enkom för detta ändamål, utan tanke på annan ekonomisk vinning. Betesdjur har med framgång fått tjänstgöra som ekologiska gräsklippare i städer runt om i Europa under de senaste åren, bl.a. i Paris och Torino. Alan Savory, en av de starkaste rösterna i den globala miljödebatten, har länge hävdats att en återgång till traditionell betesdrift – under kontrollerade former – är den enda vägen för att rädda förstörda och utarmade jordar i stora delar av världen. Hans idéer har också omsatts i praktiken i flera jordrestaureringsprojekt med goda resultat.

Hanteringen av frigående betesdjur kräver dock någon form av skötsel; återväxten av fårbönder är problematisk. Det har blivit ett yrke med låg status och har inte attraherat dagens unga generationer i någon större utsträckning. En viss attitydförändring börjar dock märkas, det har blivit

trendigt med ”organic farming” bland yngre och EU har särskilda stödfonder för detta ändamål. En växande eko-sektor i samverkan med en mer miljövänlig och ekologiskt orienterad turism kan innebära goda chanser för den symbolladdade grekiska herdekulturen att leva vidare, om än i modifierade former. I december 2019 utnämndes transhumans i Grekland, Italien och Österrike till ett immateriellt världsarv av Unesco, en stark markering av dess kulturella betydelse och vikten av att värna och skydda dess utövare som behöver allt stöd de kan få .

Ett stort tack till Kungl. Vitterhetsakademien som tilldelat mig ett forskningsstipendium ur Stiftelsen Enboms Donationsfond för undersökning av området mellan Preveza och Zagoria.

Barbro Santillo Frizell

Professor emerita i Antikens kultur och samhällsliv, Uppsala universitet. Tidigare direktör för Svenska Institutet i Rom

Bilder:

1. Dyngbaggar från bergshelgedomen i Piskophalo, Kreta (1650-1500 f.v.t.). Handjuret kännetecknas av sitt noshörningsliknande horn på huvudet. Heraklions museum. Foto Barbro Santillo Frizell

2. Linear B-tavlor från palatset i Knossos, Kreta. Heraklions museum. Foto Barbro Santillo Frizell.

3. Med ett spann på 40 m gör bron i Konitsa anspråk på att vara Balkans största stenbro, Epirus. Foto Barbro Santillo Frizell.

4. Floden Aoos, som rinner upp i Pindosbergen i Epirus har format ett vackert och dramatiskt landskap med djupa, skogklädda raviner. Foto Studio Z.